

# Sefewi (türkmen) hanedanlygy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Sefewi (türkmen) hanedanlygy SAFEVÎ HANEDANI

Safevî Hanedanı saltanat sahibi olarak İran'da yaklaşık iki buçuk asır hüküm sürmüştür (1501-1722). Daha sonra da tahta geçme hakkını kendinde gören saltanat müddeisi olarak 1773 yılına kadar yaşamıştır.

Başlangıçta Safevî Devleti 1501 yılında Şah İsmail tarafından Azerbaycan'da kuruldu. Bu hadise İran tarihinde önemli bir dönüm noktasının işaretidir. Zira Safevîler Arapların İran'ı feth ettiğinden beri ilk defa ananevi Fars ülkesi olarak değerlendirilen bütün İran toprakları üzerinde eski İran hükümdarlarının hakimiyet alametleri olarak kullandıkları "Şah" unvanını alarak yönetimi yeniden ihdas ettiler. Ayrıca I. İsmail Şii İslam'ın İmamiye formunu yeni devletin resmi dini olduğunu ilan etti. Büyük bir İslam devletinin böyle bir adım atması İslam tarihinde ilk defa görüldü. İsmail'in bu kararı almadaki motivasyonu muhtemelen dini inancın birleşiminden ve dinî kültür tabanının uygun olmasından çok Sunni Osmanlı ve Özbek devletleri gibi güçlü komşularından farklı kılan ideoloji ile yeni Safevî Devleti'ni koruma isteği olmalıdır.

## ■ I. Safevî Devleti'nin Kurulmasından Önceki Durum

### ■ A. Safevîlerin Menşei

Safevî ailesinin menşei bazı esrarlar içinde gizlidir. Bu esrarlar resmi Safevî seceresini ortaya koymak için kesinlikle Şah Tahmasb ve muhtemelen Şah İsmail tarafından yapılan sahte soy kütüğüyle terkip edilmiştir. Ailenin menşesine dair bu tartışmalı konuyu kısaca özetlemek gerekirse: Safevî tarikatının kurucusu şeyh Safiyüddin Hazreti Ali'nin soyundan gelmektedir dolayısı ile seyyiddir. Şah Tahmasb Dönemi'nde Ebu'l-Feth El-Hüseyi'nin editörlüğünü yaptığı Safvat as-Safa

adlı eserden İskender Münşi'nin meşhur eseri Tarih-i alâm arâyî Abbasi'ye kadar bir çok resmi Safevî tarihçinin istinsah ettiği şeyh Safiyüddini Hz. Ali'ye bağlayan soy kütüğü listesine, modern tarihçilerin getirmiş oldukları eleştiriler[1] aşağıdaki gibi toplanabilir:

Şeyh Safiyüddin seyyid değildi. Bu durum onun daha sonraki jenerasyonu tarafından İran'daki politik güçlerini sağlamlaştırmak için üretilmiştir. Halbuki şeyh Safiyüddin Sunni Şafi mezhebine bağlı idi.

İbn al-Bazza'nın Safvat as-Safa adlı eserinin orijinali ile daha sonra istinsah edilen nüshaları karşılaştıran araştırmacılar Abu'l-Feth al-Hüseyn'in terkip ettiği nüshada bazı bölümlerin bilinçli olarak tahrif edildiğini tespit ettiler.

Şeyh Safiyüddin sadece şeyh unvanını kullanmıştır. Oysa onun çağdaşı dini liderler seyyid, mir veya şah unvanlarını kullanmışlardır

Şu halde ailenin seyyidlik iddiası çürütülmekle beraber resmi Safevî kaynaklarında var olan Safiyüddin'in yedinci göbekten atası Firuz Şah'a kadar götürülen silsilenin doğru olduğu yakın dönem düşünürler tarafından kabul edilir ve onlar arasında Firuz Şah liderliğindeki Safevî ailesinin İran Kürdistan'ından geldiği ve sonra Azerbaycan'a hareket edip en sonunda 11. asırda Erdebil'e yerleştiklerine dair bir konsensüsün olduğu görülür.[2]

Şeyh Safiyüddün'i sekizinci İmam Musa Kazım'a ve ondan Hz. Ali'ye bağlayan secere hattından başka Firuz Şah'tan önceki ataları hakkında kaynaklarda hiçbir isime rastlanamadı. Diğer yandan Firuz Şah'tan Şeyh Safiyüddün'e kadar tarihsel veriler oldukça kaba taslak haldedir: Firuz Şah Erdebil bölgesine geldiği zaman merkezi hükümet bu bölgeyi ona ikta olarak vermiştir. Dini literatürü iyi bilen ve zengin bir şahıs olarak tanıtılan Firuz Şah, Gilan bölgesini geniş sürüler için yaylak olarak kullanmıştır. Onun oğlu Evad bilinmeyen nedenlerden dolayı hayatının çoğunu İsfarangan bölgesinde geçirmiştir. Kur'an'ı hıfz edip giyim kuşam tarzıyla Sufizmin ilk işaretini göstermiştir. Şeyh Safiyüddin'in dedesi

Kudbeddin Dönemi'nde Gürcülerin Erdebili işgal etmeleri ve yağmalamaları nedeni ile o bir güçlü cengaver olarak resmedilir. Onun oğlu Ameddin Cebraile çiftçiliğe ve dini ibadete dönmüştür.[3] Şu halde Kudbeddin Dönemi hariç Safiyüddin'in sekiz atasının tarihi bize ve daha sonraki hadiselerle ışık tutmamaktadır. Sadece ailenin güçlü bir dinin alt yapısı olduğu anlaşılıyor. Muhtemelen bu kültürel çevre küçük yaşta yetim kalan Safiyüddini ateşleyerek Şeyh Zahidi Geylani'ye intisap etmesini sağladı. Şeyhinin kızıyla da evlenen Safiyüddin orada düzgün bir hayat yaşayarak diğer müritlere çok çekici gelen dindarlık şöhretini hiç eksiltmeden elde etti. Fakat Safevî tekkesinin ortaya çıkması kayınpederinin ölümünden sonra Safiyüddin'in yeni şeyh olması ile vuku buldu.[4] Gerçekten de Safevî tarihi böyle başladı.

## ■ B. Safevî Tarikatının İnkişafı (1301-1501)

Şeyh Safiyüddin'in ünü çok kısa sürede çok geniş bir alana yayıldı. Hatta kendisi ve halefi Sadreddin Musa Dönemi'nde tarikat Anadolu ve Suriye coğrafyasına kendi davasının propagandasını sevk eden bir dini hareket haline dönüştü. Henüz bu dönemde daha sonraki hareketin hususiyetleri olan Militan Şiizmin işaretleri yoktur. Gerçekte Safiyüddin Sünnî Şafi mezhebindendir. Bununla beraber tarikat Moğol Emiri Melik Eşref'in husumetini cezbedtiği gerçeğine bakılırsa bu hareketle birlikte tarikat politik müsademeye başlamış oluyordu. Biz Hoca Ali (1391-1429) ve İbrahim (1429-47) liderliği altındaki tarikatın gelişmeleri hakkında birkaç detaya sahibiz. Bu detaylar Hoca Ali'nin liderliği altında Şii karakter alan Safevî tarikatının karmaşık doktrinini göstermeye gayret eder.[5] Bununla beraber H.R.Roemerin görüşünde, Şii elementler daima halk İslam'ında yaşamasına rağmen İsmail'in atalarından hiç birinin Sünnilikten vazgeçip Şiiliğe döndüğü kesinlikle kanıtlanamadı.[6] Bütün olaylarda ne şüphe ki 13. asırdan 16. asıra kadar devam eden Orta Doğunun siyasi istikrarsızlığı, Sünnî Abbasi Halifesinin yıkılmasının direkt katkıları ve Moğol İlhanlarının bütün dini

inançlara karşı toleranslı politikasının ve nihayet değişken sınırların büyük katkısı olmuştur. Sanırım Safevîye tarikatı Orta Doğunun çok kaynaklı bu global kültürü içerisinde öne çıkan tasavvuf ve imamiye arasına cem etmiştir. Nitekim Mazzaoui, “Doğu Şiizmi Tasavvuf demektir ve aynı şekilde halis gerçek Tasavvuf Şiizimden başka bir şey değildir”[7] derken, M. F. Köprülü Anadolu’da “İslamiyet” adlı makalesinde 13. yüzyıl ile 15. yüzyıl Anadolu’sunun dini yapısını ortaya koyarken Sufizmi esas heterodoks İslam çerçevesinde olduğunu söyler.[8]

Şeyh Cüneyd 1447-48 yılında Safevî tarikatının liderliğini üstlendiği zaman Safevî hareketinin tarihi yeni bir döneme girdi. Şeyh Cüneyd yalnızca dini otoriteye sahip olmadı o ayrıca maddi gücü (Saltanat) aradı. Aynı zamanda İran’daki çok güçlü yönetim Kara Koyunlu Cihan Şah bu yeni tehlikeyi sezdi ve Cüneyd’den güçlerini dağıtmasını ve Erdebil’den ayrılmasını istedi. Başka türlü muhtemelen Erdebil yerle bir edilecekti. Bu baskı sonrasında Cüneyd ata yurdundan ayrıldı ve Cihan Şah’ın rakibi Akkoyunlu Emiri Uzun Hasan’ın yanında sığınacak yer buldu (1460). Akkoyunlu ülkesinde geniş mikyasta yeni Safevî davasını işleyen Cüneyd Şirvan Şahı ile giriştiği savaşta öldürüldü. Onun yerine oğlu Şeyh Haydar Erdebil Sufilerinin başına geçti. Başlangıçta Haydar Akkoyunlarla ittifaka devam etti. Bu iki aile arasında müttefiklik bir adım daha ileri giderek Uzun Hasan’ın kızının Haydar ile evlenmesi ile perçinleşti. Bununla beraber Uzun Hasan’ın ölümünden sonra onun oğlu, Yakub son dönemlerinde büyüyen Safevî gücü ile ortaya çıkan tehdidi hissetti ve Şirvan Şah ile bu yeni tehdidi ortadan kaldırmak için ittifak yaptı. Nitekim bu yapılan çalışmalar kısa süre sonra semeresini vermiş, Haydar’ın sonu da babasının sonu gibi olmuş ve Şirvan Şahlarla giriştiği savaşta katledilmiştir (1488).[9]

Safevî taraftarları On İki İmamı sembolize eden on iki dilimli tacın farklılığı ile anılırdı. Bu tacın Hazreti Ali tarafından rüyasında Haydar’a bildirildiği söylenir. Bu taca bu yüzden Haydari tac denmektedir. Yine aynı nedenden dolayı Osmanlılar Safevî taraftarlarına “Kızılbaş” ismini vermişlerdir. Bu

alaycı adlandırma Safevîler tarafından iftihar ve övünmenin bir işareti olarak benimsenmiştir. Hatta öyle ki kendi taraftarları tarafından kızıl elbisenin ve bilhassa kızıl tacın kutsiyetine ait bir hayli menkıbe icat edilmiştir.[10] Haydar'ın ölümünden sonra Safevî tekkesine bağlı müritler Erdebil'de onun oğlu Ali'nin etrafında toplandı. Bu tehlikeli gelişmeden haberdar olan Akkoyunlu Sultanı Yakub, Ali ve onun iki kardeşi İbrahim ve İsmail ve annelerini tutukladı ve onları Fars'da İstahar kalesine hapsetti. Onlar burada dört buçuk yıl kaldılar. Ancak bu süreçte Sultan Yakub'un ölümü Akkoyunlu hanedan üyeleri arasında iktidar mücadelesini başlattı. 1492 yılında tahtı ele geçiren Uzun Hasan'ın torunlarından Rüstem Bey 1493 yılında Ali ve kardeşlerini hapisten saldı ve nihayet Safevî taraftarlarının yardımı ile kendisinin esas rakibi Yakub'un oğlu Bay Sungur'u bertaraf etti. Fakat çok kısa süre sonra O, Safevîlerin politik arzularının kendi otoritesini de tehdit ettiğini anladı. Böylece Ali ve kardeşlerini tekrar tutuklattı ve aynı zamanda Tebriz'de Ali ve taraftarlarını öldürmeyi planladı. Ancak Ali bir yolunu bularak Rüstem'in kampından kaçtı ve Erdebil'e yöneldi. İşte tam bu esnada Rüstem'in Mahir kumandalarından İbe Sultan ansızın onu yakalayarak öldürdü (Eylül 1493).[11] Resmi Safevî tarihine göre, Ali ölmeden önce genç kardeşi İsmail'i halefi olarak tayin etti. Bununla beraber Morton, bu konuya yeni bilgilere dayalı olarak çok önemli sorular yöneltti. Normalde Safevî tarikatının lideri olarak öncelikle onların en yaşlı kardeşi İbrahim olması beklenirken niçin İsmail oldu? Yoksa İbrahim gerçekte Ali'nin halefi mi idi ve İbrahim'in erken ölümü resmi Safevî tarihinde onu yazmamak için Safevî tarihçilerine telafi mi ettirildi? Ve son olarak İsmail'in kayıırcılığı içinde İbrahim'in atlanması İbrahim ile sekizinci Sufi temsilcisi İsmail'in militan Şii gulat ve radikalizm arasındaki Safevî ideolojisinin de bir bölünmenin işareti mi idi? Bütün kaynaklardaki olaylara dair verilerden Safevî müritlerinin İbrahim ve İsmail'i bir yerde sakladıkları anlaşılır.[12] Ancak İbrahim'in hakkındaki bilgiler burada kesintiye uğruyor. Bu durum ataları Şeyh Cüneyt ile amcası

Cafer arasındaki vuku bulan tarikat reisliği meselesine benzer bir durum arz etmektedir. Çünkü Cafer tarikatın klasik formunu savunurken Cüneyt ise tarikatın heterodoks İslam çerçevesinde bulunması ve siyasi konjonktürün uygun olmasından dolayı Şia eksenli değişimine taraftardı.[13] Ancak Anonim Tarihi Şah İsmail'den, İsmail'in Erdebil'de Aba adını taşıyan bir kadın tarafından gizlendiği fakat Akkoyunlular, Haydar'ın hayatta kalan oğlanlarını ele geçirmek için şehirde sıkı bir aramaya girdiği için, Şamlu Lala Hüseyin Bey ve Dulkadirli Dede Abdal Bey ve Anadolu Gök Ali gibi ileri gelen müritlerin İsmail'i Gilan'a kaçırdığını (1493) öğreniyoruz.[14] Lahican'da bölgenin emiri Kara Kiya Mirza tarafından gizlenen İsmail altı yıldan fazla burada kaldı. Fakat bu sürede çoğu Anadolu müritleri tarafından nezir ve hediyeler ile ziyaret edildi.[15] Rüstem Gilan'a zorla girmeye hazırlandı ise rakip Akkoyunlu liderleri arasında ki ileriye dönük iktidar mücadelesini göz önüne alarak böyle bir hareketten vazgeçti.

Yukarıdaki olayların gelişiminden de anlaşıldığı gibi 34 yıllık zaman dilimi içinde üç Safevî lideri öldürüldü. Normalde bu sıkıntılardan sonra Safevî devrimi tükenmiş olmalı idi. Fakat bunun aksine Militan Sufi ruh veya Safevî davası özellikle Anadolu ve Suriye Türkmen kabileleri arasında etkisini hiç kaybetmeden yaşadı. Öyle ki M. R. Savory'e göre şu üç temel element Safevî hareketini dinamik ideoloji haline getirdi: İlk olarak Safevî tarikatının Sufi disiplinin, müritleri mürşid-i kamil ve onların ruhani reisi olan tarikat liderine şartsız itaati zorunlu kılması. İkinci, müritlerin Safevî liderlerine Allah'ın yaşayan süduru gibi görmeleri ve onlara kutsiyet vermeleridir.

Nitekim Şeyh Cüneyd zamanında Safevî müritleri açıkça liderlerini tanrı ve onun oğlu olarak isimlendirdiler. Böyle bir i'tikadî sapma Safevîleri Ehl-i Hakk türünden gruplar gibi gulat veya radikal Şii grubu içine yerleştirdi. Safevî davasının üçüncü elementi Safevî Devleti kurulduktan sonra büyük önem taşıdı. Şah kendi hükümdarlığının meşruluğu için mücadele verdi. Onların iddiasına göre Şah, On İki İmamı ve Mehdinin "Sahibü'z-Zaman" olarak bilinen yer yüzündeki

temsilcisi idi. Böyle bir iddia kuşkusuz onlara müctehidlerin geleneksel rollerini elde etmelerini sağladı.[16]

Safevî davasının bu üç elementinin beraber götürülmesi direk harekete dönüşümü sağlayan enerjiyi üretti ve 1499'un yazında İsmail iktidarı ele geçirmek için Lahican'dan Erdebil'e ayrıldı. O Erdebil'e varıncaya kadar Suriye'den ve Anadolu'dan 1500 taraftarı gelerek ona katıldı.[17] İsmail'in harekete geçmesinde siyasi konjonktürün uygun olmasının büyük katkısı olmuştur. Zira Akkoyunlular kendi iç düşmanlıkları ile uğraşırken Sufiler ve Safevî müritleri serbest olarak faaliyetlerini yürütüyorlardı. Onların bazıları Gilan'da kalırken, diğerleri Safevî propagandaları yürütmek için ülkelerine geri döndü. Resmi Safevî tarihine göre taraftarları İsmail'i "mürşit-i kamil ve padişah"[18] olarak isimlendiriyorlardı ki, bu onların İsmail'i hem dini lider hem de hükümdar olarak kabul ettiklerini gösterir. Bütün gizli yapılan bu hazırlıklardan sonra İsmail bir gece Erdebil'den ayrılarak Erivan üzerinden Çukur Sa'ad bölgesine geldi. Burada O'nun birliklerine Karaca İlyas'ın buyruğundaki Anadolu Sofileri katıldı. Daha sonra Kağızman ve Erzurum'dan geçip Tercana ve nihayet Saru Kaya'ya ulaşan İsmail burada iki ay kaldıktan sonra Erzincan'a vasıl oldu. İsmail'in buraya rahatça gelmesinden öyle anlaşıyor ki Akkoyunluların dahili mücadelelerinden dolayı O, hiçbir sıkıntıyla karşılaşmadan istediği gibi Akkoyunlu ülkesinde dolaşmış ve bu devletin sınırları içinde olan Erzincan'da müritlerini toplamıştı. Onun bu buluşma yerini seçmesi açıkça onun destekçilerinin nereden oluştuğunu gösteriyor.

Nitekim 1500 yazının sonlarında Anadolulu Ustaclu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Zülkadir, Avşar, Kaçar ve Varsak kabilelerinden oluşan yedi bin Kızılbaş Erzincan'da İsmail'in daha önceki davetine icabet etti.[19] Safevî müritlerinin Erzincan'da Şeyhlerin etrafında toplanmaları sonucunda Faruk Sümer'in söylediği gibi "baş ile gövde birleşmişti."[20] Artık harekete geçilebilirdi. Nitekim 1500 yılının Kasımında İsmail bu güçle Kur nehrini geçerek Şirvan'ın başkenti Şemahi'ye yürüdü. Gülistan Kalesi'ne yakın bir yerde yapılan savaşta Şirvan Şahı

Ferruh Yesar yenildi ve öldü. Böylece O, babası ve dedesi Cüneyd'in Şirvan'daki ölümlerinin öcünü aldı. İsmail Bakü'yü zapt ettikten sonra Mahmudabad'da kışı geçirdi (1500-1501). Elvend Şirvan'da İsmail'in zaferini işittiği zaman sıranın kendisine de geleceğinden korkarak Nahcivan'a yürüdü. Piri Bey Kaçar liderliğindeki Safevî öncü birlikleri Akkoyunlu öncü birliklerini Nahcivan da bozguna uğrattı ve bunları takip eden İsmail, esas kuvvetleri ile 30.000 kişilik Elvend'in ordusunu Şarur'da yendi. Savaştan sonra İsmail Tebriz'e girdi ve Azerbaycan'ın hakimi oldu. Hakimiyet alameti olarak kendi adına para bastırdı. Buna ek olarak On iki İmam'ın ismini hutbede okuttu ve Caferi usulünü İslam'ın doğru mezhebi ilan etti. Ghulam Sarwar, çeşitli kaynakların verilerini karşılaştırdıktan sonra İsmail'in tahta geçiş tarihini 1501 yılının ortalarının başlangıcı olduğunu kabul eder.[21] Gerçektende İsmail başlangıçta yalnızca Azerbaycan hükümdarı iken ve Elvend yeni güçler toplarken diğer Akkoyunlu prensi Murad hala Fars ve Irak'ı Acem'in sahibi idi. Timuriler ise hala Horasan'ı kontrolleri altında tutuyordu. Ancak gelinen sonuçla gerçekte Safevîler, Timur'un ölümünden beri yaklaşık yüzyıldır devam eden İran'daki iktidar mücadelesinin ilk aşamasını kazanıyorlardı.

## ■ II. Safevî Devleti'nin Kurulması

Tahta geçtiği zaman İsmail aşağı yukarı 14 veya 15 yaşlarında idi. Bu yüzden kesinlikle devrimin on yıllık süresinde Safevî inkılapçı hareketinin başkaları tarafından idame edildiği açıktır. Kaynakların "ehl-i ihtisas" diye tanımladıkları sorumlu kişiler aşağı yukarı yedi Kızılbaş liderinden oluşan küçük bir gruptu. Bunlar diğer müritlerden kendi liderlerine olan özel derin bağlılıkları ile ayrılırlardı ve onunla özel ilişkilere sahiplerdi.[22] Onlar yalnız genç liderlerini korumakla kalmadılar ayrıca Safevî devriminin son şeklini almasında önemli görevler yerine getirdiler. Nitekim Tebriz'de devlet ilan edildikten hemen sonra Faruk Sümer, Şamlu Lala Hüseyin Bey Emirü'l-ümera; Zü-l-Kadirlü Dede Abdal bey hassa

ordusu kumandanı, Tekelü Sarı Ali Bey mühürdar; Şamlu Ali Bey Tavacı başı, Helvacı oğlu İlyas Bey Avcı başı oldular. Rumlu Ali Bey ve diğer Kızılbaş liderleride taşra valiliklerine tayin edildiklerini belirtir.[23] Bu yeni idari yapılanmadan sonra Şah İsmail Safevî hakimiyetini İran'ın diğer bölgelerini de içine alacak şekilde genişletti: İlk önce, Erzurum'da tekrar asker toplamakta olan Akkoyunlu prensi Elvend üzerine giderek Bağdad yakınlarında onu bertaraf etti. İkinci olarak, 1503 yılında Irak'ı Acem ve Fars bölgesinin hakimi olan Akkoyunlu prensi Murat'ı Hemedan yakınlarında büyük bozguna uğrattı. İsmail böylece Fars bölgesine hakim oldu. 1503 24 Eylülünde Şiraz'a giren İsmail burayı Zu'l- kadirli İlyas beye ocaklık olarak verdi. 1503 yılının sonlarına kadar ise Azerbaycan, Fars ve Irak-ı Acem'in çoğu üzerinde hakimiyet kurdu.[24]

1504 yılında Mazendaran bölgesini zapt etmekle orta İran bölgesinde kendi pozisyonunu güçlendiren İsmail, bunu takip eden iki yılını Diyarbakır üzerinde yoğunlaştırdı. Zira Zü'l-kadriye beyi Alaüddevle hem İran'la bağlantısı olan Zü'l-kadriye aşiretine mensup kitlelerin İran'a gidip gelmelerine ambargo koymuş,[25] hem de Safevîlerin düşmanı olan firari Akkoyunlu prensi Murad'ın sığınmasını kabul etmekle kalmayıp onu kendisine damat etmişti. Son geline fiili durumla Akkoyunlu ülkesi üzerinde hukuki hak talep eden Alaüddevle, Diyarbakır'a kadar ülkesinin sınırlarını genişletmek için askeri harekatta bulunmuştu. O bu harekatı ile açıkça Safevî topraklarını tehdit eder duruma gelmişti. İşte yukarıdaki nedenlerden dolayı İsmail 1507 yılında Alaüddevle üzerine yürüyerek Elbistan yakınlarında bu Zü'l-kadri beyini bozguna uğrattı.[26] Böylece stratejik Diyarbakır bölgesini topraklarına katmakla Safevîler Anadolu ve Suriye'deki taraftarları ile yakın kontak kurmuş oluyordu. Ayrıca ertesi yıl Irak'ı Arap bölgesini zapt eden Şah İsmail Fırat havzasına kadar bütün toprakları hakimiyeti altına almış oluyordu.

Batı bölgesindeki yakın tehditleri bir bir ortadan kaldıran Şah İsmail kadim Fars toprakları içinde kabul edilen fakat henüz alınamayan Horasan üzerine yürüdü. Merv ve Herad

yakınlarında vuku bulan savaşta 0, Özbek Hükümdarı Şibanî'yi ağır bir yenilgiye uğrattı (1510) ve öldürttü. Bu askeri zaferi tamamlamak için belli başlı Kızılbaş beylerini Herad, Belh vb. Horasan'ın önemli şehirlerine emir atayarak Horasan'da Safevî hakimiyetini sağlamlaştırdı. Ancak daha sonra Özbek Muhammed Şibanî tarafından tekrar Horasan işgal edilince İsmail, Timurlu Zahireddin Baburun kadim ata topraklarını ele geçirmek için yardım istemesini bahane ederek önemli bir Kızılbaş gücünü Horasana gönderdi. Birleşik Safevî ve Timurlu gücü Semerkant'ı işgal etti. Babur Safevî yardımı karşısında İsmail'in ismini hutbe okuttu ve adına par bastırdı.[27] Ayrıca Babur Buhara'yı zapt etti ise de karşı atakla Özbekler burayı tekrar ele geçirdi. Daha sonra Belh valisinin yardımı ile Safevîler geçici olarak bölgede hakimiyetlerini sağladılar ise de 1512 yılında Özbekler, Emir Necm liderliğindeki Safevî gücünü yok etti. Bu yenilgi Horasandaki Safevî hakimiyetinin genişleme emelinin akim kalmasını sağladı.[28] Bu yüzden Safevîlerin sonraki döneminde göçebe saldırılarına karşı kuzeydoğu sınırının savunma problemi çözümsüz olarak kaldı. Bununla beraber yine de Horasan'da Özbek hükümdarı Şibanî Han karşısındaki zaferle beraber İsmail, Faruk Sümer'in belirttiği gibi ülkesi sınırlarını "Fırat'tan Ceyhun'a" kadar genişletmişti.[29]

Diğer yandan Şah İsmail Alaüddevle üzerine giderken izin almadan Osmanlı topraklarından geçmekle onların doğu sınırını ihlal etmiş hatta Orta Anadolu bölgesindeki yoğun şia propagandaları ile açıkça Sünnî Osmanlıların iç bütünlüğünü sarsar duruma gelmişti. Bu yakın tehdidi başlangıçta görmezden gelen Osmanlı Hükümdarı II. Bayezid, sadece dinamik Safevî davasının kaynağını oluşturan Anadolu menşeli Safevî müridlerinin Anadolu'da İran'a göç hareketini durduracak tedbirler aldı.[30] Ancak İsmail bir taraftan diplomatik manevralarla Osmalılara ılımlı mesajlar verirken diğer taraftan da Anadolu'ya gönderdiği halifeler vasıtası ile Şii Safevî davasını propaganda etmeye devam etti. Öyle ki Safevî müridlerinin etkinliği Karaman eyaletini de içine alacak şekilde genişledi. Hatta Safevî tehdidi Osmanlı topraklarında

o noktaya geldi ki II. Bayezid Sufi dervişlerin suikastına maruz kaldı.[31] İçten içe Osmanlı sistemini ve toplum yapısını kemiren Safevî saldırganlığı karşısında II. Bayezid önlemlerini artırarak, Anadolulu Safevî taraftarlarının bir çoğunu Mora'ya sürdü. Bundan başka Osmanlı doğu sınırı üzerinde kurulu garnizonlarını kuvvetlendirdi.[32] II. Bayezid'in bu tür pasif tedbirlerine rağmen Kızılbaşların arz ettiği tehlike gün geçtikçe vüsatini artırarak şehzadelerin saltanat mücadelesi esnasında vuku bulan Şah Kulu İsyanı ile bir felaket halini aldı. Her ne kadar Osmanlı muahhar tarihçisi Solak Zade bu isyan hareketini Şah İsmail'in içinde sürpriz olduğu ifade ediyor ise de[33] Şah İsmail'in bu hadiseden bir yıl önce Özbek Hükümdarı Şibanî'nin kafatasını II. Beyazid'a göndermekle açıkça Osmanlılara karşı savaş ilan ettiğini ve Şah Kulu hadisesini onun bilgisi dahilinde geliştirdiğini gösterir. Nitekim Veziri Azam Ali Paşayla girdiği savaşta ölen Şah Kulu'nun yerine Şah İsmail Rumlu Nur Ali Halifeyi önemli bir güçle Anadolu'ya göndermiştir. Gerçekten de Anadolu'nun içinde bulunduğu kaos ortamı sufi halifenin ekmeğine yağ sürerek Tokat, Amasya Sivas bölgesinde Kızılbaşları ayaklandırdı. Bununla da kalmayarak bu bölgelerde İsmail adına hutbe okuttu ve Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı birliğini ağır yenilgiye uğrattı.

Bu arada özellikle Şah Kulu hadisesi Osmanlı tarihi içinde bir dönüm noktası oldu. Safevî taraftarlarının Anadolu'yu bir kan gölü haline getirmeleri Anadolu'daki Sünnî kamuoyunun, Osmanlı devlet adamları ile ulema ve askerlerin çoğunun, Kızılbaş hareketlerine başından beri iyi gözle bakmayan Şehzade Selim'in yanında yer almasını sağladı. Bu hadise Şehzade Ahmed taraftarları içinde bir fırsat olarak değerlendirildi ise de bu şehzadenin Kızılbaş ayaklanması karşısında başarısızlığı saltanat yolunu Şehzade Selim'e açtı.[34] I. Selim politik rakiplerini bir bir ortadan kaldırdıktan sonra kamuoyunun beklentisi doğrultusunda dinamik Safevî saldırganlığına karşı ekonomik, siyasi ve kültürel önlemler aldı. Aynı zamanda Anadolu'da Safevî taraftarı yaklaşık kırk bin kişiyi hapsetti. Bunların bir çoğunu sürgüne gönderdi ve öldürdü. Daha sonra

Şah İsmail'i kafirlikle suçlayarak İsmail'e dedesi Sultan Mehmed'in Uzun Hasan karşısındaki zaferini hatırlattı. Şah İsmail ise Sultan Selim'e Timur'u hatırlatarak karşılıklı propaganda savaşı yürütüldü.[35] Bütün bunlardan başka sefer için yeterli lojistik destek ve İran'ın zapt için büyük bir ordu hazırlayan[36] Sultan Selim, uzun bir yolculuktan sonra Çaldıran'da 22 Ağustos 1514 tarihinde Şah İsmail ile savaşa girdi. Ertesi gün Şah İsmail karşısında büyük bir zafer kazandı.[37] Osmanlı topları ve el tüfekleri savaşın kaderini tayin etmede etkili oldular. Zira Safevîler henüz ateşli silahlar konusunda yeterince deneyime sahip değillerdi.[38] Zaferden sonra Osmanlılar Tebriz'e girdi. Ancak Selim'in ertesi yıl İran'ı bütünüyle fethetmek için kışı Tebriz'de geçirme planı isyancı Yeniçerilerin baskısı yüzünden akim kaldı. Bu yüzden zaferden 8 gün sonra (13 Eylül 1514) Tebriz'den çekildi.

Çaldıran zaferinin sonucunda; Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının büyük bir çoğunluğu Osmanlı sınırlarına dahil edildi. Özellikle İdris-i Bitlisi liderliğinde bir çok Sunni bölgesel yöneticiler Osmanlı yönetimine itaatini bildirdi. Ayrıca bu savaşta yüksek rütbede bulunan bir çok Kızılbaş emiri ve önde gelen üç önemli ulema öldü. Bütün bu kayıpların yanında bu yenilgi psikolojik olarak İsmail'in Allah'ın oğlu olma iddiasına dayanan yenilmezlik inancının yıkılmasını sağladı. Bunun sonucu ise mürşid-i kamil gözü ile bakılan İsmail ile müridleri arasındaki ilişkiler tümüyle değişti.[39] Bu yüzden dinamik Safevî propagandası ve saldırganlığı yok oldu. Böylece Safevîlerin yayılmacı politikası yerini savunmaya terk etti. Bununla beraber dış politikadaki bu değişimin bir sonucu olarak Safevîler, İsmail'in hayatının son on yılında özellikle doğu sınırında Delh, Kandahar ve Herad gibi önemli şehirleri kaybetti. Hiçbir savaş meydanında tekrar görülmeyen İsmail aynı zamanda ölümüne kadar devlet işlerine de çok az zaman ayırdı.

### ■ III. Safevî Devleti (1524 Yılından 1588'e Kadar)

Şah İsmail'in ölümünden sonra henüz on yaşında bulunan büyük oğlu Ebu'l-Muzaffer Tahmasb "Bahadır Han Şah I. Tahmasb" unvanıyla Safevî tahtına geçti. Çocuk yaşta olması münasebeti ile Şah Tahmasb, kendilerini devletin hükümdarı gibi gören Kızılbaş emirlerinin etkisi altında kaldı. Aşağı yukarı on yıl, rakip Kızılbaş oymaklarının hükümet üzerinde nüfuz kurma mücadelesine karşı koyma ile geçti.[40] En sonunda Saltanat vekaletini temin yolundaki bu mücadelede Dev Sultan'ın öldürülmesi üzerine Tekelü taifesi nüfuz kazanmıştır. Fakat Şah'ın desteğini alan Şamlu ümerası ve diğer oymakların reisleri, Tekelü taifesine karşı kanlı bir hareketi reva gördüler. Bunun sonucunda Tekelü aşiretinin lideri Ülema öç almak için Şah'a isyan etti. Ancak Safevî kuvvetleri karşısında yenilince Ülema Osmanlı devletine iltica etmiştir.[41] Diğer yandan Osmanlı cephesinde aynı zamanda daha önce Ülema ile mücadele etmiş olan Bitlis hakimi Şeref Han Safevîler tarafına geçmiştir. Şark sınırlarını emniyetsiz hale getiren bu keyfiyet temel ana faktörleri ateşleyerek[42] Osmanlıların İran üzerine askeri harekete girişmesinin mukaddimesi oldu. Nitekim bu hadiselerden sonra Osmanlı Sultanı muhteşem Süleyman liderliğindeki Osmanlı ordusu İran üzerine dört büyük sefer düzenledi. Osmanlılar bu seferler ile amaçlarına büyük ölçüde ulaştılar. Ancak coğrafi faktörlerden dolayı onların askeri organizasyonu doğuda Osmanlı genişlemesini sınırladığı için ve diğer nedenlerden dolayı Sultan Süleyman Şah Tahmasb ile Amasya Mütarekesi'ni imzaladı. Bu anlaşmaya göre Safevîler Bağdad Tebriz gibi tarihi ticaret yollarının geçtiği merkezleri ve kuzeybatı Azerbaycan'ı Osmanlılara terk etti.[43] Ayrıca daha önce Sultan Süleyman'ın üçüncü İran seferi nedeninden Şah Tahmasb devletin başkentini Tebriz'den Kazvin'e taşımıştır (1548).[44]

Amasya musalahası ile başlayan bu sulh dönemi Sultan Süleyman Dönemi'nce devam etti. Her iki tarafta anlaşmaya itina ile riayet etti. Öyle ki Şehzade Bayezid ve oğullarının İran'a ilticası bile sulhu ihlal etmedi. İki devlet arasındaki bu dostane ilişkiler bilahare Şah Tahmasb'ın ölümüne kadar devam etti. Nitekim II. Selim ve III. Murat'ın tahta çıkışlarını

tebrik eden Safevî diplomatik heyetine İstanbul'da en yüksek seviyede devlet elçilerine gösterilen merasim sergilendi.[45]

Diğer taraftan Şah Tahmasb'ın ilk dönemlerindeki Kızılbaş oymakları arasındaki ihtilafdan dolayı, Özbekler süreç içinde Horasan'a beş önemli saldırı gerçekleştirdi. Her ne kadar Özbek hükümdarları Ubeydullah han ve onun takipçisi Muhammed Sultan, Safevî ordusunun batı sınırında Osmanlı taaruzları ile meşgul olmasını fırsat bilerek Horasan'da Herat, Kandahar, bilahare Meşed ve Nişabur gibi Safevî şehirlerini ele geçirmişler ise de batı sınırındaki tehlike kalktıktan hemen sonra Şah Tahmasb doğuya yönelerek bu şehirleri 1566 tarihine kadar tekrar kazanmıştır.[46] İki cephede başarılı savunma savaşı veren Şah Tahmasb babasının aksine meydan savaşına çıkmaktan kaçınmıştır. Özellikle sınır boylarında düşmanlarına karşı yıpratma savaş taktiğini uygulayarak kadim Fars topraklarının ana iskeletini muhafaza etmiştir. Şah Tahmasb her iki cephede yaptığı savaşlarla ve mütarekelerle yalnız Safevî ülkesinin toprak bütünlüğünü sağlamakla kalmadı aynı zamanda F.Sümer'in ifade ettiği gibi Sünnî komşularına "Şiî Safevî Devleti'nin varlığını kabul ettirdi".[47]

Şah Tahmasb'ın Güney Kafkasya üzerindeki yayılmacılığının nedenleri üzerinde kaynaklarda net bir bilgi olmamasına rağmen bunun temelinde bölgenin stratejik, coğrafi ve iktisadi konumunun etkili olduğu kesindir. Bunlarla beraber Osmanlılar ile bölgedeki meskun halk arasında mezhebi ve etnik karinelerin olmasından[48] dolayı muhtemelen Osmanlıların eski Safevî-Azerbaycan valisi Tekelü Ulemanın Osmanlılara iltica etmesinden sonra Osmanlıların bu bölgeyi işgal ederek ona ikta olarak vereceği endişesidir Nitekim Şah Tahmasb, Sultan Süleyman'ın Irak seferinden ve Özbeklerin Horasan üzerindeki saldırılardan hemen sonra faaliyetlerini kuzey Azerbaycan üzerinde yoğunlaştırmıştır: 1538 yılında Elkas Mirza komutasındaki yirmi bin kişiden oluşan Safevî ordusu Şirvan Şahların başkenti Şeki'ye girerek bu ülkeyi topraklarına kattı. Bunlarla kalmayan Safevîler, Şirvan ile sınır olan Gürci prenslikleri üzerine 1540 yıllında başlayıp 1569 tarihine kadar fasılalarla sürecek olan yedi sefer

düzenlediler. Osmanlı ve Özbek gibi Sunni İslam devletlerinin çeşitli sebeplerle müdahale etmediği Şah Tahmasb'ın Güney Kafkasya üzerindeki yayılmacı politikası bu toprakların Safevî topraklarına katılması ile sonuçlanmıştır.[49] Hasan-ı Rumlu bu seferler sonucunda Hristiyan dinine mensup bir çok Gürcünün İslam'la şereflendiğini ifade eder.[50] Diğer yandan M.R.Savory, Kafkasya orijinli Ermeni, Gürcü ve Çerkez vb. yeni etnik elementlerin Safevî devlet ve sosyal yapı içerisine girmesiyle çok kültürlü cemiyet oluşmaya başladığını iddia eder.[51] Gerçekten'de esir alınan Hristiyan gençler Osmanlıdaki Kapıkulları gibi "Gulaman-ı Hassay-ı Şerife" adı verilen müessesede hizmet vermişlerdir. Şüphesiz böyle bir kurumun Safevî Devleti içinde ihdas edilmesinde şahın Osmanlı Devleti'ne karşı beslediği derin ilginin önemi büyüktür.

Şah Tahmasb'ın 1576 yılında ölümünden sonra devlet içinde hakim pozisyon için mücadele, yalnız kurucu Türkmen ve Tacik oymaklarından oluşan unsurlarla kalmadı. Aynı zamanda yeni Kafkasya menşeli grup üyeleri de hırslı bir şekilde devlet gücünü elde etmek için mücadeleye girdi. Bu iktidar mücadelesi siyasi gücün önemli bir kaynağını teşkil eden Haremin girmesi ile ziyadesi ile karmaşık bir hal aldı. Halbuki Şeyh Cüneyt den beri bütün Safevî liderleri bir Türkmen anadan meydana gelmişti. Şimdi ise sarayda Çerkez ve Gürcü menşeli Tahmasb'ın hanımları kendi oğullarını iktidara taşımak için bu iç mücadeleye girmişlerdir. Nitekim Şah Tahmasb veliaht tayin etmeden öldüğü için yönetime hakim hizipler kendi koalisyon politik çıkarlarına çok uygun olan iki hükümdar adayı etrafında toplandılar: Gürcü menşeli anneden doğma Tahmasb'ın üçüncü oğlu Haydar Mirzayı, Ustaçlı kabilesi ve Gürcü ümera desteklerken; Kızılbaş kabilelerinin çoğu, Türkmen ümerası ve Çerkezler, Türkmen anneden dünyaya gelen İsmail Mirzayı destekledi. İsmail taraftarları çok kısa sürede sonuca ulaşarak hemen babasının vefatı müteakip tahta oturan Haydar Mirzayı cülusunun ertesi günü katlederek mücadeleden zaferle çıktılar (22 Ağustos 1576).[52]

II. Şah İsmail, bir buçuk yıllık saltanat süresi içinde, Safevî Devleti'nin dış ve dini politikasında radikal

değişiklikleri uygulamaya koydu. O, öncelikli olarak birer birer politik rakiplerini ortadan kaldırdı. Daha sonra saraydan ve Başkent'ten Haydar taraftarlarını temizledi. Ancak İsmail'in her ne pahasına olursa olsun iktidarı sağlamlaştırma siyaseti politik fırsatçılık dalgası içinde insanları birbirine düşürdü. Fakat bu gelişmelerden ürkmeyen İsmail devlet üzerinde büyük nüfuz sahibi Şiî ulemayı ve Kızılbaş aşiretlerini saraydan uzaklaştırdı. Onların yerine Sunnî bürokrat ve alimleri ikame etti. Ayrıca Pağanist Şiizmin bazı radikal söylemlerini bahane ederek İran sınırını sürekli tehdit eden Sunni Osmanlı ve Özbek saldırılarının önüne geçmek için On iki İmamın ihtilaflı doktrinlerini yasak etti. Böylece İran'da Sünnilikle Şiiliği kuşatıcı ve bütünleştirici yapısal reformlar gerçekleştirdi. Diğer yandan dış politikada havzası geniş stratejiler ortaya koyan II. İsmail Anadolu'da unutulmuş Safevî davasını tekrar ayağa kaldırmış ve bu çerçevede Anadolu'daki Şia sempatizanları ile işbirliğine girmiştir. Ayrıca Anadolu'da Sunnileri kucaklayacak politikalar üreterek, Sünni Şeref Han liderliğinde diplomatik manevralarla Doğu Anadolu halkını kazanma yoluna girmiştir.[53] Ancak bu yapısal değişiklikler ve İsmail'in Sünnilere karşı toleransı, kayıırcılığı Kızılbaş oymaklarının kendinden nefret etmesine sebep oldu. Nihayet Şah'ın afyon tiryakisi olmasını değerlendiren muhalifler 24 Kasım 1577 yılında onu zehirletmek suretiyle öldürdüler.[54] Bunun üzerine Kızılbaş oymak reisleri, tahta kimin geçeceğini müzakere ederek âmâ kardeşi Muhammed Hudabende'yi "Şah" ilan ettiler.

Muhammed Hüdabende son derece zayıf karakterli idi ve kör olmasından dolayı devlet işlerini eşi Mehd-i Ulya'ya bırakmıştı. Bu bağlamda daha on bir yaşında bulunan oğlu Hamza Mirza'yı veliaht olarak seçtirmiştir. Onun devlet kontrolündeki bu teşebbüsleri burada kalmayarak Kızılbaş liderlerinin ihtirasına rağmen Tacik orijinli bürokratları devletin üst makamlarına atadı.[55] Ancak bütün Kızılbaş liderlerinin husumetini arttırmamak için onlara taşradaki görevleri verdi.[56] Böylece o Türkmen ve Fars kesiminin devlet üzerindeki nüfuzunu dengelemeyi amaçlamış olmalıdır.

Fakat devlet içinde kesin köklü sorunları çözmek için yapılan bu teşebbüsler Kızılbaş oymakları arasında husumetin ve kıskançlığın artmasına sebep olmuştur. Burada rahatlıkla söylenebilir ki Türkmen ve Tacik kesimler arasındaki yönetime hakim olma ihtirası bu dönemde Kafkas menşeli kesimlerin üçüncü element olarak Safevî Devleti içinde yer edinmelerini hızlandırmıştır.

Muhammed Hüdabende'nin devlet üzerindeki ihtilaflı ve cılız idaresi daha baştan Safevîlerin geleneksel düşmanları Özbek ve Osmanlıların İran üzerindeki iştahını kabarttı. Nitekim Özbekler Horasan'da tekrar intikam aldılar. Batıda Osmanlılar ise Şah II. İsmail'in mevcut olan anlaşmayı bozduğu gerekçesi ile onun ölümünden hemen sonra Lala Mustafa Paşa komutasında büyük bir orduyu Kırım güçleri ile de destekleyerek Azerbaycan üzerine gönderdiler. Osmanlı ordusu çok zor şartlar altında da olsa Gürcistan ve Şirvan bölgesini ele geçirdi. Serdar Lala Mustafa Paşa fethedilen toprakları doğrudan Osmanlı yönetimine bağlayacak düzenlemeler yaptı.[57] Daha sonra Safevîler bu bölgeleri ele geçirmek için çırpındılar ise de Kızılbaş liderleri ile Ulya Hatun arasındaki düşmanlığın yükselmesi yüzünden Osmanlılar Gürcistan ve Şirvan bölgesine yerleşmekle kalmayarak Tebriz'i işgal ettiler (1585).[58] Bu hadiseden bir yıl sonra Hamza Mirza'nın öldürülmesi rakip Kızılbaş oymakları arasındaki düşmanlığı derinleştirdi. Diğer yandan 1587 Kasımında yeni Özbek lideri Abdullah Han, Herat'ı işgal etti. İşte dış saldırıların Safevî topraklarının içlerine doğru yöneldiği ve iç ihtilafların tehlikeli bir boyuta ulaştığı bir anda akli selim bazı Kızılbaş reisleri ve bunalmış olan bazı halk kesimi Abbas Mirza adına gösteri yaparak Muhammed Hüdabende'yi tahtan Abbas lehine feragat etmesi için zorladılar.[59] Böylece 1 Ocak 1588 tarihinde Abbas, Safevî tahtına "V. Safevî Şahı" olarak cülus etti.

#### ■ IV. Şah Abbas Dönemi'nde Safevî Devleti

Abbas Mirza Safevî Devleti'nin dış olaylar ve iç gailelerle temelden sarsıldığı güç şartlar altında tahta oturmuştu.

Bilhassa Osmanlılara ait önemli bir güç Azerbaycan üzerindeki saldırılarını yoğunlaştırırken diğer yandan önemli bir büyük birlik güneyden yapılan bir hareketle Nihavent'i ele geçirmiş ve Acem Irak'ını zapta yönelmişti. Doğuda Özbekler ise Meşed'i işgal etmekle yetinmeyerek Sistan bölgesinde akınlarda bulunmuşlardı. Bunlardan başka Baburlular ise 1558'den beri Safevîlerin elinde bulunan Kandahar'ı ele geçirmişlerdi. Aynı zamanda içte Kızılbaş emirleri sonu gelmez bir mevki ve ihtiras mücadelesine girişmişlerdi. Bu durum ise ülke içinde isyanların çıkmasını ve emirlerin çoğu kez bağımsız hareket etmesine yol açmıştı. İşte Abbas tahta oturduğu zaman Safevî Devleti'nin yaşaması için manzara onların Çaldıran Savaşı sonrası olduğu gibi oldukça soğuk idi. Bu yüzden bu hadiseler, geçici bir süre içinde olsa Şah Abbas'ı Osmanlılarla anlaşma yapmaya zorladı. Osmanlılar ise uzun süren bu savaşlar yüzünden bir takım mali güçlüklerle karşı karşıya geldikleri için Şah Abbas'ın İstanbul'a gönderdiği elçilik heyetinin sulh teklifini olumlu bularak İstanbul'da her iki tarafın heyetlerince ahid-name istihsal edildi (22 Mart 1990). Bu anlaşma ile Şah Abbas Safevî ülkesinin önemli bir bölgesini oluşturan Azerbaycan, Karabağ, Gence, Gürcistan ve Luristan'nın bir bölümünü Osmanlılara feragat etti.[60]

Osmanlılarla yapılan bu barış anlaşmasından sonra Şah Abbas, öncelikli olarak sık sık ülkeyi kaos ortamına iten, güven vermeyen devletin kurucusu Kızılbaş emirleri ile mücadeleye girişti. Onların ileri gelenlerinin bir çoğunu öldürdü veya hapsetti. Birçok Türkmen oymağının eski yurtlarında kalabalık kitle halinde yaşamalarına son vererek İran'ın muhtelif bölgelerine dağıttı. O bu tedbirlerle iktifa etmeyerek küçük yaşta saraya alınıp büyütülen Ermeni, Gürcü, Çerkez soyundan kabiliyetli köleleri en mühim mevkilere tayin etti. Hatta İran tarihinde bir ilki gerçekleştirerek Osmanlılarda'ki Yeniçeri ocağı benzeri kölelerin tedarik ve yetiştirilmesi için bir teşkilat kurarak burada yetişen gulamlardan daimi bir orduyu inşa etti.[61] Ordudaki bu yeni yapılanma Kızılbaş yönetimi altındaki eyalet askerlerinin sayıca azalmasını gerekli kıldı. Böylece eyalet gelirlerinin büyük bir yekunu bölgelerinde

harcanırken merkeze gelen varidatları da yükseltti. Bu politika diğer sosyal politikleri gündeme getirdi. Minorosky, Şah Abbas Dönemi'nin sonlarına doğru yüksek seviyedeki emirlerin aşağı yukarı beşte birinin gulam olduğunu söyler. Kuşkusuz bu sosyal ve politik değişimin devlet müesseseleri üzerindeki yansımaları bununla kalmadı. Nitekim Kızılbaş dönemine ait "Vekil ve Emirü'l-Ümera" memuriyetleri kullanmaz oldu. Korçi başı özel birliklerin kumandanı olarak önemini sürdürürken Peri Paşa eski önemini kaybetti. Bununla beraber yeni organize edilmiş ordudaki gulamların komutanı "Kullar ağası" ve Tüfenkçi birliklerinin kumandanı "Tüfenkçi ağası" yönetimin yüksek rütbelerine eş değer konuma getirildi. Bürokrasideki büyüyen merkezileşme, vezirin statüsünde gerçekleştirilen yüceltici "Sadr-ı Azam ve İtimat el-devle" gibi unvanlar ile en uç noktaya ulaştı.[62]

Şah Abbas, ülkesinde iç huzuru sağlayıp ordusunu da sağlamlaştırdıktan sonra, meydanlarda düşmanlarına karşı koyabilmek için hazır olduğunu hissetti. Nitekim 1598 yılından itibaren meddücezir geri dönmeye başladı. Bu bağlamda Şah Abbas, önce Özbeklere karşı büyük bir zafer kazandı ve Heratı yeniden Safevî topraklarına kattı. Batıda ise 1603 yılında Kuzeybatıda Osmanlı Devleti'ne karşı taarruza girişti. Tebriz yeniden feth edilirken, Osmanlılar Aras nehrinin gerisine atıldı. 1607 yılına kadar Amasya Antlaşması'nda Safevî toprakları olarak tanımlanmış bölgelerden son Osmanlı birlikleri atıldı. 1624 yılında ise Bağdat yeniden zapt edildi.[63]

Şah Abbas'ın şöhreti sadece onun politik ve askeri muvaffakiyetleri ile kalmadı. O'nun dönemi ince ve tatbik edilebilir sanatın göze çarpan örnekleri ile muteberdir. Yine bu bağlamda şehir planlamasında büyük bir atılım gerçekleştirdi. Nitekim devlet merkezini Kazvin'den İsfahan'a naklettiği zaman burada hala günümüze kadar varlığını sürdürebilen bir çok mimari eser inşa etti. Öyle ki, yeni başkent İsfahan müreffeh büyük bir kent halini aldı. Bütün bu zikredilen onun başarılı faaliyetleri Batılı diplomatik temsilcilerin İran'a yönelmesini sağladı. Bu çok yönlü ticari

ilişkiler İran'ın ekonomik refahını oldukça yükseltti.[64] Ancak burada şu önemli noktayı da ifade etmek yararlı olacaktır. Bütün Avrupa diplomatların temel amacı İran'la ticaretin geliştirilmesi olmakla beraber Roma Katolik dünyasından gelen elçilerin ikinci hedefleri İran'da yayılmış olan çeşitli Katolik mezhebine ait tarikatların ülke içinde çalışmalarını kolaylaştırmak oldu.

## ■ V. Safevîlerin Yıkılması (1629-1722)

Şah Abbas kırk iki yıllık saltanatından sonra 1628 yılında öldü ve onun yerine torunu Sam Mirza, "Şah I. Safi" unvanını alarak hükümdar oldu. Şah I. Safi'nin (1629-42) Kurci başı gibi devletin güçlü bürokratlarını ve Safevî hanedanı üyelerinden olan muhtemel rakiplerini öldürterek veya kör ettirerek kendi pozisyonunu muhafaza ettiği görülür. Bu yönüyle zalim bir şahsiyet portresini çizen Şah I. Safi iç meseleleri ört bas etmek içinde ezeli düşmanları Osmanlı ve Özbeklere savaş açtı. Ancak Safevîlerin batıda Van ve doğuda Horasan üzerine yaptıkları saldırılar başarısızlıkla neticelendi. Hatta Bağdat ve Kandahar gibi önemli şehirleri kayıp ettiler.

Safi'nin oğlu ve halefi II. Abbas (1642-66) adını aldığı büyük dedesi gibi orduyu sevk-ü ceş kudreti ve yönetim kabiliyeti bakımından oldukça yetenekli idi. Bununla beraber O, dini liderlerin nüfuzlarına karşı koymakta çekingendi. Hristiyanlar özgürce ibadetlerini yapmaya devam etmelerine rağmen II. Abbas'ın Musevilere karşı muamelesi ile dedesinin dini tolerans politikalarını yıkmış oldu. Gerçekte Şah I. Abbas Dönemi'ndeki yeni yapılanma çerçevesi için de prenslerin hareme haps edilmesi, onun halefleri zamanında harem merkezli entrikaların çoğalmasına neden oldu. Özellikle Safevî prenslerin geleceği kadın sultanların takınacağı tavıra göre tayin edilir olmuştu. Olmadık şayialar çıkarılarak prensler öldürtülmüştü. Nitekim Şah Abbas genç yaştaki iki oğlunu öldürterek[65] miras bırakmadan ölmüştü. Safevî Devleti'nin yıkılmasındaki diğer bir faktörde I. Abbas Dönemi'nde

başlatılan fakat halefleri döneminde memaliklerin hassa vilayetleri haline dönüştürülmesinin ölçüsüzce genişlemesine devam edilmesidir. Bu uygulama ise ordu üzerinde olumsuz etki yaptı ve Safevî askeri gücü zayıfladı.

Son iki Safevî Şahı Süleyman (1666-94) ve Sultan Hüseyin (1694-1722) döneminde inkırazın hızı ivme kazandı. Her iki Şah sistemin ürettiği uysal ve zayıf karakterli hükümdarlardı. Üstelik Süleyman devlet işlerine ilgisi az olan bir alkolikti. Onun oğlu Şah Sultan Hüseyin babasından farksız olup alaylı lakabı (Molla Hüseyin) ile alınırdı. Çünkü devletin bütün işlerini din adamlarının eline terk etmişti. Hükümdar otoritesi tarafından zapt edilemeyen harem kadınları ve saray ağaları yönetimin müesseseleri üzerinde güçlerini kullandılar. Kuvvetli politik bir güç gibi diğer dini liderlerin ve müctehidlerin aynı şekilde durum arz etmeleri aynı ciddiyette tehlike oluşturdu. Yine bu dönemde Şii ortadoksu çok katı bir şekilde şekilciliğe büründüğü için diğer mezhep mensuplarına karşı büyük zulüm uygulandı.[66] Öyle ki Safevîleri iktidara taşıyan sufiler, müctahidlerin hedefi haline geldi. Şah I. Abbas Dönemi'ndeki dini tolerans yasaklandı. Bunun sonucu her kesimden düşünürler cefaya maruz kaldı.[67] Bu dini müsamahasızlık ulemanın ekonomik ve siyasi gücünü bir kat daha artırdı. Bu son faktörler yukarıda kaydedilen Safevîlerin yıkılış nedenleri için sıralanan aşıkâr faktörlere ilave edilmelidir.

Halka rağmen yürütülen yukarıda ifade edilen idare yüzünden halkın yönetime karşı hoşnutsuzluğu arttı. Ülke içinde yeryer ayaklanmalar baş gösterdi. Nitekim 1709 yılında Afganlıların lideri Mir Üveys ayaklanarak Kandahar'ı işgal etti. Bu hadiseyi Abdali Afganlıların isyanı takip etti. Mir Üveys'in halefi Mahmud, Abdalis'i yenerek gücüne güç kattı ve 1719 yılında hiç bir muhalefetle karşılaşmaksızın Kirman'a girdi. İki yıl sonra daha büyük bir ordu ile İsfahan'ı ele geçirerek Şah Hüseyin'i tahttan uzaklaştırdı.[68]

## ■ VI. Afgan Saltanat Fasılası (1722-29) ve Safevî Hanedanı'nın Sonu

Afganlularının İsfahanı kuşattığı esnada, Şah Sultan Hüseyin'in üçüncü oğlu Tahmasb Mirza oradan firar ederek (10 Kasım 1722'de) Kazvin'de kendisini "şah" ilan etti. Fakat Şah Mahmud beş bin kişilik orduyu II. Tahmasb'ın üzerine gönderince o, şehri terk ederek Tepriz'e kaçtı. Kazvinliler Afgan emiri Amanullah Han'a itaat etmişler ise de şehirde muhtelif yerlere yerleştirilen Afgan askerlerinin öldürülmesi üzerine bu hadisenin İsfahan'da da tekrarlanmaması için Mahmud Şah, Safevî devlet adamlarını, şehrin ileri gelenlerini ve bir çok kızılbaş öldürtmüştür.[69] Yine bu bağlamda 1725 yılında Şah Sultan Hüseyin'in ikinci oğlu Safi Mirza'nın İsfahan'dan kaçması Mahmud'un, Safevî ailesine mensup en az on sekiz kişiyi öldürmesine neden olmuştur. Bu zor şartlar altında Afganlılara karşı koymayacağını anlayan II. Tahmasb komşu hükümetlerden yardım almaya çalışmıştır. Öncelikle Osmanlılara baş vurmuşsa da Osmanlı hükümetinin şartlı taahhüdü onu Ruslara yöneltmiştir. Ancak İran'daki iç kaos ortamını fırsat bilen Çar Peter Derbent ve Bakü'yü işgal etmekle kalmayarak Hazar boyunca inmelerini sağlayacak adımları atınca Osmanlı Devleti üç koldan Batı İran topraklarını zapta girişmiştir. Bu askeri hareket sonunda Gence, Tebriz ve Hemedan işgal edilmiştir. Son gelinen nokta Osmanlı Devleti ile Rusya'yı karşı karşıya getirmiştir. Bunun üzerine 24 Haziran 1724 tarihinde İstanbul'da yapılan bir toplantı ile Batı İran toprakları her iki devlet arasında taksim edilmiştir.[70]

1725 tarihine gelindiğinde Safevî ülkesinin batı toprakları Osmanlılar ile Ruslar; ülkenin orta ve doğu toprakları da Afganlılar tarafından zapt edilmişti. İşte bu esnada Mahmud Şah'ın yeğeni Eşref, amcasını devirerek kendisini Şah ilan etti (26 Nisan 1725). Eşref, Rus ve Osmanlılara karşı harekete geçmek için ülke içinde milli birliği sağlayıcı adımlar attı: İlk önce İran halkına Afganlılar tarafından zarar verilmeyeceğine dair teminat verdi. İkinci olarak Safevî taraftarlarının gönlünü almak için katledilen şehzadelerin mezarlarını Kum'daki Safevî ailesi mezarlığına taşıdı ve en son olarak Tahmasb'a anlaşma teklifi götürdü. Ancak anlaşma bir tarafa karşılıklı güvensizlikten dolayı Tahran ile Kum

arasında her iki grup arasında çok çetin bir savaş oldu. Afganlılar, Tahmasb karşısında ezici bir zafer kazandı. Tahmasb birkaç adamı ile Mazendar'a kaçarken, Afganlılar Tahran, Kazvin, Şam ve Kum'a hakim oldular.[71]

Eşref, Tahmasb'ı öldürmekte başarısız olmakla beraber hanedanın diğer üyesi Şah Sultan Hüseyin'i Osmanlılara gizlice mektup göndermesini bahane ederek idam ettirdi. Diğer taraftan, Nadir- Tahmasb ittifakına karşı Osmanlılarla antlaşma yaptı (1727). Bu mütarekeye göre Afganlılar Osmanlıların İran'da zapt ettikleri yerleri Osmanlı toprağı olarak tanıyordu.[72]

1726 yılında Tahmasb, Horasan'a gelerek bölgenin hakimi olan ve günden güne güçlenen Nadir ile birleşti. Bölge halkı şaha biat ve sadakat gösterdi. Bu samimi yakın ilgiden hoşnut olan Tahmasb, Nadir'e iltifat ederek "Tahmasb-Kulu Han" lakabını verdi. Çünkü Nadir amacının Safevî saltanatını yeniden inşa etmek olduğunu iddia etmişti. Müttefikler ilk önce Meşed'de bulunan rakip Kaçar oymakları üzerinde başarı kazandı. Bunun sonucunda Tahmasb bütün askeri işlerin murakabesini Nadir'e vererek onu Korçi başı tayin etti. Aynı zamanda Meşhed'in ele geçirilmesi Tahmasb saltanatının yeni bir döneme girdiğinin ilk işareti oldu.[73] Daha sonra müttefikler Horasan'da Kaçar oymağı ile ittifak içinde olan Türkmenleri itaat altına aldı. Gelişmelerden son derece rahatsız olan Afganlılar Horasan hududuna dayadığı zaman Nadir, güçlerini toplayarak İsfahan'da bulunan Eşref üzerine yürüdü. İsfahan yakınlarında onu büyük bir yenilgiye uğratarak şehre girdi. Bu sırada Tahran'da bulunan Tahmasb şehre gelerek (27 Kasım 1729) Nadirin gölgesi altında merasimle "II. Tahmasb" unvanını alarak Safevî tahtına cülus etti.

Beş yıl süren seferlerden sonra (1730-35) Nadir, Osmanlıların ele geçirdiği bütün İran topraklarını yeniden kazandı. Antlaşma 1639 yılında yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile kabul edilen sınırların tekrar teyidi mahiyetli bir sözleşme ile sonuçlandı. Diğer yandan Ruslara karşı da aynı başarıyı elde eden Nadir 1732 yılına kadar Kura nehrinin güneyindeki toprakları ve 1735 yılına kadar ise Bakü ve Derbent'i tekrar

İran topraklarına kattı.[74] Ancak bu esnada II. Tahmasb'ın Nadir'den bağımsız olarak Osmanlılarla savaşa girmesi ve yenilmesi Nadirin Safevî hanedanı hakkındaki gerçek niyetinin ilk belirtileri verdi. Nitekim O, taraflar arasında başlatılan sulh teşebbüslerini bahane ederek "Şah Tahmasb'ın" harbe taraftar olmadığını eğer düşmanların defî geciktirilir ise İran'ın yeniden istilaya uğramasının mukadder olduğunu telkin ederek Tahmasb aleyhtarı bir kamuoyu oluşturdu ve bunun sonunda (7 Eylül 1732) II. Tahmasb'ı tahtan indirdi. İran'da Safevî hanedanına karşı hürmet ve sadakatın hâlâ mevcut olmasından dolayı ihtiyati tedbir olarak Tahmasb'ın henüz üç aylık oğlunu III. Abbas ünvanı ile Şah ilan etti. Kendisi de Şah'ın vekili sıfatı ile devlet işlerini ele aldı. Dört yıl sonra III. Abbas'ı azl ederek hattı zatında fiili durumu gelmiş olan fakat ilan edilmemiş olan Şahlığını (8 Mart 1736) yeni Avşar Hanedanı'nın ilk hükümdarı olarak ilan etti. Bunun üzerine Abbas Mirza, Horasan'da bulunan babasının yanına gönderilmiştir. Nadir Şah'ın Hint seferi esnasında ölümü üzerine oğlu Rıza Kulu Mirza, Tahmasb taraflarının isyan edişinden dolayı II. Tahmasb, oğulları Abbasi ve İsmaili katlettirmiştir (1740). Maktullerin naaşları Meşhed'e defnedilmiştir.[75] Böylece Safevî Hanedanı'nın fiili tarihi serüveni sona ermiştir. Ancak Safevî saltanat müddeîleri Zendlilerin liderliği altında 1773 yılına kadar bu mücadelelerini sürdürmüşlerdir.[76]

Yrd. Doç. Dr. H. Mustafa ERAVCI,

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye.

# Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 6 Sayfa: 882-892

### ■ Dipnotlar:

[1] Z. Veli Togan, Sur l'origine des Safavides, Melanges Massignon, Damas 1957, III s. 345-357; M. M. Mazzaoui, The Origins of The Safawids, Wiesbaden 1972, s. 46-48.

[2] Z. V. Togan, aynı eser, s. 49; A. Kesravî, Şeyh Safî ve Tebareş, Tahran 1332.

- [3] E. G. Browne, A History of Persian Literature in Modern Times, Cambridge 1924, s. 36-37.
- [4] M. M. Mazzaoui, aynı eser, s. 53.
- [5] W. Hinz, İrans Autstieg Zum Nationolstat im Fünfezelriten Jahrhundert, Berlin and Leipzig 1936, s. 23, E. G. Browne, aynı eser, s. 45-7.
- [6] Peter Jackson, "Timurid and Safavid Period" The Cambridge History of İran vi, Cambridge 1986. s. 196-7.
- [7] M. M. Mazzaoui, aynı eser. s. 57.
- [8] F. Köprülü, "Anadolu'da İslamiyet Türk İstilasından Sonra Anadolu Tarih-i Dinisine Bir Nazar ve Bu Tarihin Menbaları" Darü'l-Fünün Edebiyat Fakültesi Mecmuası, sene 2, no: 4, 1338, s. 297-310.
- [9] M. Mazzaoui, aynı eser, s. 71-80; ayrıca Şeyh Cüneyd ve Haydarın Anadolu'daki faaliyetleri hakkındaki geniş bilgi için bkz. Fazlullah bin Ruzbihan, Tarih-i Alem ara-yı Emini, translated by V. Minorsky, London 1957, s. 61-78.
- [10] Abdulbaki Gölpınarlı, "Kızılbaş" İA. s. 789.
- [11] E. G. Browne, aynı eser, s. 49-50.
- [12] A. H. Morton, "Some Question on the Life of İbrahim", 2nd Safavid Round Table, Cambridge 8-11 September 1993.
- [13] Tahsin Yazıcı, "Safaviler", İA, s. 53.
- [14] Anonim, Tarih-i Şah İsmail, British Museum, Or. 3248, vr. 326.
- [15] Faruk Sümer, Safavi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1992, s. 15.
- [16] R. M. Savory, "The Safavid State and Polity" in İranican Studies, 7. 1974 s. 188-200; kezâ bkz. R. M. Savory, "Safawids", EA2, s. 767.
- [17] Hasan-ı Rumlu, Ahsanu't-tevarih, ed. G. N. Sedden Baroda 1931 s. 25-26.
- [18] Anonim, BM. vr. 41b.
- [19] Anonim, BM. 3248 vr. 53b; Budak Münşi Kazvini, Cevahir al-Ahbar, Leningırad, MS. Dorn: 288, vr. 283.
- [20] Faruk Sümer, aynı eser, s. 20.
- [21] Ghulam Saruwar, A History of Shah İsmail Safavi, Aligarh 1939 s. 38.

- [22] Faruk Sümer bunların isimlerini şu şekilde veriyor; Şamlu, Lala Hüseyin Bey, Zülkadirli Dede Abdal bey, Ustaçlu Muhammed Bey, Şamlu Abdi Bey, Bayburtlu Karaca İlyas, Tekelü Saru Ali Bey, Rumlu Ali Bey, Tekelü Helvacıoğlu İlyas Bey, Zülkadirli Keçel Bey, Karamanlu Bayram Bey, Kaçar Piri Bey ve Talis Hadım, bkz. F. Sümer, aynı eser. S. 21.
- [23] Faruk Sümer, aynı eser, s. 22.
- [24] Geniş bilgi için bkz. R. M. Savory, "The Consalidation of Safawid power in Persia", Der İslam, 41, 1965, s. 71-72.
- [25] Faruk Sümer, aynı eser, s. 25.
- [26] R. M. Savory, aynı makale, s. 75-77.
- [27] Hasan-ı Rumlu, aynı eser, s. 27.
- [28] Şah İsmail'in Horasandaki faaliyeti hakkındaki geniş bilgi içi bkz. M. R. Savory, aynı makale, s. 78-81.
- [29] Faruk Sümer, aynı eser, s. 31.
- [30] Faruk Sümer, aynı eser, s. 26-30.
- [31] H. Mustafa Eravcı, "II. Şah İsmail Dönemi'nde Doğu Anadolu'da Safevi Tehditi", Fırat Üniversitesi Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu, 17-19 Ekim 2001, s. 2.
- [32] H. Mustafa Eravcı, Mustafa'Âlî's Nusret-name, basılmamış doktora tezi, Edinburgh 1998, c. I, s. 55.
- [33] Solak Zade, Solak Zade Tarihi, (hz. Vahid Çabuk), Ankara, 1989, c. I. s. 454-55.
- [34] Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çabalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri"; Osmanlı I.; Yeni Türkiye Yayınları, s. 273-74.
- [35] Çaldıran Savaşı öncesi Sultan Selim, Şah İsmail, Özbek ve Memlük sultanları arasındaki bütün muharebeleşmeler için bkz. E. G. Browne, aynı eser, s. 73-75.
- [36] Çaldıran Savaşı'ndaki her iki tarafın ordu güçleri hakkındaki çağdaş kaynaklardaki veriler için bkz. Ahmet Uğur, The Reign of Sultan Selim I in the Light of The Selim-name Literature, basılmamış doktora tezi, Edinburgh 1973, s. 106-115.
- [37] Halil İnalcık, Ottoman Empire Classical Age, London 1995, s. 35.
- [38] Laurence Lockhart, "The Persian Army in the Safavi

Period", Der İslam, XXXIV, 1959, s. 90.

[39] H. Mustafa Eravcı, aynı tez, s. 59.

[40] Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. M. R. Savary, "The Principal offices of the Safavid State during the reign of Tahmasb" in studies on the History of Safawid İran V. s. 65-71; kezâ F. Sümer, aynı eser, s. 57-61.

[41] Bekir Kütükoğlu, "Tahmasb", Vekayi'nüvis Makaleler, İstanbul 1994, s. 298.

[42] Osmanlı Safavi ihtilafinin temel nedenlerinin detayları için bkz. H. Mustafa Eravcı, Nusret- name, basılmamış doktora tezi, Edinburg 1998 c. I, s. 55-76; keza Vecih Kevserânî, Osmanlı ve Safavilerde Din devlet ilişkisi, İstanbul 1992, s. 73-83.

[43] Halil İnalcık, The Ottoman Empire, London 1995, s. 38; M. A. Cook, History of the Ottoman Empire to 1730, Cambridge 1976, s. 94.

[44] L. Lockhart, Persian Cities, London 1960, s. 69.

[45] Bekir Kütükoğlu, Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri, İstanbul 1993, s. 5-7; keza Bekir Kütükoğlu, "Şah Tahmasb'ın III. Murad'a Cülus Tebriki" Vekayinüvis Makaleler, İstanbul 1994, s. 375.

[46] M. R. Savory, İran Under the Safavids, Cambridge 1980, s. 60; kezâ B. Kütükoğlu, aynı eser, s. 299-301.

[47] Faruk Sümer, aynı eser, s. 68.

[48] H. Mustafa Eravcı, aynı tez, c. I, s. 65-77.

[49] E. G. Browne, aynı eser, s. 95.

[50] Hasan-ı Rumlu, aynı eser, s. 95.

[51] M. R. Savory; "Safawids", EI2, s. 769.

[52] İskender Münşî, Tarih-i Alam-ârâyi Abbasi (History of Shah Abbas the Great) Translated by R. M. Savory, Colorado 1978, c. I, s. 315-320.

[53] H. Mustafa Eravcı "II. Şah İsmail Dönemi'nde Doğu Anadolu'da Safevi Tehditi" Fırat Üniversitesi Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu 17-19 Ekim 2001 Ayrıca Faruk Sümer, eserinde İskender Münşî'ye dayalı olarak II. Şah İsmail'in Sunni akaîd çerçevesinde vaaz veren Mirza Mahmudum Şerif'in hapsedilerek Şah'ın Sunniliğine dair dedikodulara son

- verdiğini söylemekte ise biz böyle bir bilgiye rastlayamadık.
- [54] R. M. Savory, "II İsmail", EI2, s. 188.
- [55] M. R. Savory, İran under The Safavids, Cambridge 1980, s. 70-71.
- [56] Faruk Sümer, aynı eser, s. 118-120.
- [57] Lala Mustafa Paşa komutasında yürütülen Kafkasya Seferi ve bu seferde münşilik görevini üstlenen Mustafa Ali'nin Nusret-namesi için bkz H. Mustafa Eravcı, aynı tez, c. I, s. 75-140, ayrıca bu sefere eleştirel bir bakış açısı için bkz. H. Mustafa Eravcı, Gelibolulu Mustafa'Âlî'nin Nushatü's-Selatinde 1578-1579 Trans-Kafkas Seferine Dair Eleştirileri ve Bunların Tarihi Önemi", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. III, Sayı I, Haziran 2001, s. 34-39.
- [58] Osmanlı-Safevi çatışmaları için bkz. Bekir Kütükoğlu, aynı eser, s. 142-92; keza M. R. Savory, aynı eser, s. 72-73.
- [59] M. R. Savory, aynı eser, s. 74-75.
- [60] Bekir Kütükoğlu, aynı eser s. 195-98.
- [61] Faruk Sümer, aynı eser, s. 148.
- [62] M. R. Savory, "Safeviler" E. 12 s. 770.
- [63] İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1973, s. 201-205.
- [64] M. R. Savory, aynı makale, s. 772-75.
- [65] İskender Münşi, aynı eser, c. II, s. 1301-3.
- [66] V. Minorsky, Tadhkirat' ül-mülük, translated and explained by V. Minorosky, London 1943,s. 23.
- [67] D. Morgan, Medievel Persia 1040-1797, London 1988, s. 149.
- [68] C. E. Bosworth, İslam Devletleri Tarihi, (çev. E. Merçil-M. İpşirli) İstanbul 1980, s. 216.
- [69] Bekir Kütükoğlu, "Şah II Tahmasb", Vekayinüvis makaleler İstanbul 1994, s. 319-20.
- [70] Münir Aktepe, 1720-24 Osmanlı-İran münasebetleri Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-namesi, İstanbul 1970, s. 10-29.
- [71] Bekir Kütükoğlu, aynı makale, s. 322.
- [72] L. Lockhart, The fall of the Safavi Dynasty, Cambridge. 1958, s. 275-78.

[73] L. Lockhart, aynı eser, s. 306-311.

[74] L. Lochart, Nadir Şah, London 1938, s. 170-177.

[75] L. Lochart, aynı eser, s. 1777-780.

[76] M. R. Savory, "Safawids", Eİ2, s. 771. Taryhy makalalar